

Мережева влада і соціальний порядок

Анотація

За доби модерну соціальний порядок здійснювався в межах локальної спільноти. Простір був важливою умовою взаємодії соціальних акторів. Проте сьогодні його значення як важливої умови соціального порядку втрачається. Змінюється механізм рефлексії про простір як функцію цілей і технік управління суспільством. Відповідно проблема встановлення того чи іншого типу соціального порядку виходить за рамки діяльності окремої держави та органів її управління. Проблема соціального порядку, що традиційно розглядалася в рамках окремої локальної спільноти, сьогодні потребує для її розв'язання кардинальної зміни точки зору, переходу від ідеї національної територіальної держави, що контролює певну територію, до поняття глобальної спільноти.

Ключові слова: соціальний порядок, простір, соціальна мережа, мережева держава, глобалізація

Теоретичний розвиток соціальних наук визначався пошуком відповідей на три пов'язані між собою питання: (1) “що таке соціальна дія?”, (2) “що таке соціальний порядок?” і (3) “що таке соціальна зміна?”. При цьому передбачається, що соціальні дії соціальних акторів ведуть, з одного боку, до утворення соціального порядку, з іншого — до різноманітних соціальних змін.

Одним із перших проблемою соціального порядку зацікавився Томас Гобс. Т.Гобс намагався вивести визначальні умови соціального порядку з гіпотетичного стану, коли люди живуть і діють у природному стані, не обмежуючись зовнішніми правилами та законами. Вони діятимуть, орієнтуючись на корисність, намагаючись уникнути болю і досягти задоволення. Ре-

зультатом такої ситуації буде щоденне насильство й пов'язане з ним відчуття страху, незахищеності, непевності. Коли кожен має на меті власну вигоду, виникає дефіцит довіри й руйнуються всі соціальні зв'язки між людьми. За Т.Гобсом, війна всіх проти всіх є результатом таких дій людей. Існує один спосіб припинити війну і покласти край насильству: це підпорядкування всіх людей єдиній волі, авторитету суверена або держави, яка б зупинила війну всіх проти всіх, утвердила монополію на насильство і примусила всіх громадян до мирного співіснування.

У Джона Лока та Адама Сміта було інше уявлення про способи встановлення соціального порядку. Вони вважали, що зорієнтовані на корисність дії людей можна зробити нешкідливими, якщо вони будуть включені до сфери торгівлі. Адже торгівля зорієнтована на корисність і приносить вигоду всім учасникам ринку, завдяки чому вможливується стійкий соціальний порядок, ґрунтований на ринкових відносинах.

Не буду спеціально спинятися на інших більш сучасних концепціях соціального порядку. Проблему соціального порядку досліджували чимало соціологів різноманітних напрямів і поглядів, зокрема Г.Зимель і Ю.Габермас, Е.Дюркгайм і Т.Парсонс, Ф.Тьоніс і М.Фуко. Хоч би що вони досліджували — ієрархії, ринки, групи чи дискурси, спільним для них була концентрація уваги на різноманітному характері спрямованої на різні цілі діяльності людей, що має бути якимось чином скоординована.

При цьому втрачалася з поля зору або визнавалася самозрозумілою така важлива умова соціальної діяльності, якою є місце і час, у яких вона здійснюється. Незважаючи на мобільність соціальних акторів, результати їхньої діяльності завжди мають прив'язку до певного простору і часу. Поширене визначення порядку як “координації співіснування і взаємодії людей” містить явні просторові характеристики. “Координація співіснування” означає, що хтось перебуває у певному місці й у певному стосунку з іншими акторами і його дії співвіднесені з діяльністю інших. Щоб співвіднести свою діяльність з іншими, я повинен мати уявлення про те, де я перебуваю і де перебувають інші та що вони роблять. Але як відбувається координація? Вона відбувається стихійно чи нею хтось управляє? Координація співіснування порушує питання про управління і тим самим питання про владу, питання політичне. Можна припустити, що найрадикальніше координація співіснування здійснюється в тоталітарних режимах.

Соціальний простір, в якому діють соціальні актори, не є однорідним, він завжди сегментований, поділений на певні території. Приватний і публічний, сакральний і світський, міський і сільський, простір сім'ї і соціальний простір, простір дозвілля і простір праці. Соціальний простір є гетерогенним, перебуваючи в тому чи іншому просторі, ми потрапляємо в різні системи відносин.

Попри гетерогенний характер соціального простору, коли йдеться про соціальний порядок, мають на увазі певний тип соціального простору, відмінний від перелічених вище дихотомій. Таким типом соціального простору виступає держава, котра забезпечує контроль та управління на певній території.

Отже, хоч би які форми соціальної діяльності ми розглядали, хоч би як вони суперечили одна одній, простір, в якому вони розгорталися, як правило, обмежувався територією національної держави, з її централізованим, “раціоналізованим”, ієрархічно впорядкованим, прив’язаним до однієї конкретної території характером.

Тому проблема порядку зрештою впирається у поняття національної держави, і його зміни передбачають зміни в системі управління державою.

Кінець паноптичної системи. Простір і влада

За доби Макіавеллі правитель дотримувався політики завоювання нових територій і збереження вже завойованих. Перед ним стояло завдання, яким чином заволодіти територією, встановити над нею владу та як її розширити. Політичною проблемою суверенітету була проблема гарантій територіальної влади государя. Зв’язок суверенітету і території встановлював тим самим *принцип просторово обґрунтованого поняття влади*.

Так ідея політично ефективного суверенітету ставала невіддільною від ідеї управління населенням, розташованим на певній території.

У зв’язку з глобальними процесами, імовірний зв’язок держави, суспільства, індивіда і території та ґрунтована на ньому система порядку почали розсипатися. Глобальні процеси передбачають такий стан суспільства, для якого територіально-державні гарантії порядку втрачають свою обов’язковість.

Якщо держава модерну намагалася об’єднати в єдиному річищі соціально, політичну й економічну активність своїх громадян, то сучасні процеси, пов’язані із глобалізацією, призводять до ерозії державних структур. Ця ерозія дається взнаки в діяльності різних транснаціональних інститутів, котрі не визнають кордонів і тому піддають сумніву наявність територіального принципу національної держави та її здатність забезпечити добробут своїх громадян. 53% економічного зростання забезпечується транснаціональними компаніями, а не підприємствами, що діють в окремій країні. Окремим державам та їхнім урядам стає дедалі важче забезпечувати зайнятність і добробут громадян.

Як зазначає У.Бек, для національної держави властиве ототожнення простору і соціальної дистанції, тоді як у глобальному світі можливе спільне життя, соціальна близькість, незважаючи на географічну дистанцію. Здатність електронної комунікації встановити одночасний і взаємний зв’язок між різними особами попри кордони між країнами і континентами принципово змінює поняття просторової дистанції. Електронна комунікація спирається не на родинні, соціальні чи традиційні відносини, а на спільність інтересів.

Практично миттєва комунікація, завдяки якій континенти втрачають свою просторову віддаленість, дає підстави деяким дослідникам стверджувати про “зникнення географії” (П.Вірилію).

Розвиток інформаційних технологій уможливив використання метафори мережі, що характеризує можливість роботи і співпраці соціальних акторів на відстані в режимі реального часу. Поняття мережі почали викорис-

товувати при вивченні структур зі слабо вираженою або зовсім відсутньою ієрархією та не обмежені заздалегідь заданими рамками.

Метафора мережі з'являється, як правило, тоді, коли йдеться про дистанційну роботу в інформаційних мережах або про роботу в автономних командах, котрі не пов'язані ані єдністю місця, ані єдністю часу.

Якщо зовсім нещодавно термін “мережа” стосувався технічних мереж розподілу, то тепер він використовується як для опису нового характеру соціального життя, так і для вивчення нових форм владних відносин.

Як зазначає Ю.Габермас: ““Мережа” перетворилася на ключове слово, незалежно від того, про що йдеться — про шляхи перевезення товарів і пасажирів; про потоки товарів, капіталу і грошей; про електронне перенесення й опрацювання інформації чи ж про кругообіг між людиною, технікою і природою” [Хабермас, 2001: с. 279]. Поняття мережі, вважає Габермас, застосовне і до міжконтинентального поширення телекомунікації, масового туризму і масової культури, і до транскордонних ризиків, пов'язаних із технікою великих підприємств, і до торгівлі зброєю, і до побічних впливів з боку перевантажених екосистем, що дається взнаки у світовому масштабі, і до міжнародної співпраці урядових та неурядових організацій.

Поняття мережі дає змогу простежити перетворення держави як особливої форми соціальної організації, зміну її ролі, структури та функцій, її еволюціонування в нову форму держави — у мережеву державу. Відповідно до поняття мережі змінюється уявлення і про державу, і про пов'язане з нею суспільство. У зв'язку з поняттям мережі суспільство постає не як певна політична єдність, прив'язана до певної території, а як єдність локальних і глобальних ансамблів. Воно формується в точках перетину мереж — економічної, культурної, політичної, технологічної, військової тощо, причому кожна з них має власну просторово-часову конфігурацію. Як зазначає М.Кастельс: “Суспільства як національні суспільства стають сегментованими й постійно видозмінюються під впливом динамічних мереж у їхніх історично успадкованих соціальних структурах” [Кастельс, 2016: 2, с. 36].

Мережі не мають фіксованих кордонів, вони можуть розширюватися і звужуватися або вступати в контакт з іншими мережами. Це призводить до того, що соціальна динаміка, яка формується навколо мереж, діє в напрямі зникнення територіальної держави як стабільної форми соціальної організації. Власне нова концепція суспільства передбачає її розуміння як конфігурації глобальних, національних і локальних мереж у багатовимірному просторі соціальної взаємодії.

У такому суспільстві соціальне життя для індивідів сплітається із мережі зустрічей і знайомств, із тимчасових, але постійно готових відновитися зв'язків з різноманітними групами, чому не перешкоджає ані соціальна, ані професійна або культурна ідентифікація. Встановлення такого світу супроводжується появою нових систем цінностей.

Наприклад, те, як відбувається сплетення медійної та приватної мереж і встановлюється нова система цінностей, що знімає розмежування на приватне і публічне, французький соціолог Жан Бодриар показав на прикладі американської сім'ї Лаудів. У 1971 році в американських мас-медіа відбувався експеримент реаліті-шоу над американською сім'єю Лауд: сім місяців

безупинної зйомки, триста годин прямого віщання, без сценарію та постановки, одиссея однієї сім'ї, її драми, її радості.

Традиційна система порядку ґрунтувалася на припущенні про існування об'єктивного простору і всемогутності деспотичного нагляду. Поняття нагляду також передбачає, що спостерігачеві відомо щось недоступне тому, за ким спостерігають. Коли відбувається телевізійна зйомка сім'ї Лауд, ця відмінність перестає діяти, оскільки завдяки телебаченню ця сім'я може спостерігати, як телебачення спостерігає за нею. Така ситуація давала підстави Бодриарові заявити, що присутність медіуму внеможливиює виокремлення його впливу, він розчиняється в житті (“розчинення телебачення в житті, розчинення життя в телебаченні”).

Мережа і суверенітет національної держави

Спробуймо визначити, наскільки глобальні мережі послабляють здатність національної держави підтримувати соціальний порядок і автономно регулювати обмінні процеси із зовнішнім світом.

Вже у класичному забезпеченні порядку й організації відчувається знецінення національної держави. Яскравим прикладом є збройні конфлікти між суверенними державами, які для свого завершення потребують втручання міжнародної спільноти та її організацій. Брак політичного контролю з боку окремої держави компенсується на міжнародному рівні. Національна держава не може в односторонньому порядку впоратися з екологічними проблемами (Чорнобиль, кислотні дощі, озонна діра тощо).

У сфері економіки пришвидшена мобільність інвестиційного капіталу, що перепливає глобальними фінансовими мережами, відчутно знижує здатність держави контролювати прибуток і грошові стани, що призводить до зменшення державних доходів від податків.

Зростання взаємозв'язків у сфері світової політики й економіці, створення таких організацій, як Міжнародний валютний фонд та Світовий банк або виникла згідно з угодою ГАТТ (1948) Світова організація торгівлі, призводять до того, що національна політика перестає віддзеркалювати долю національної спільноти та стирається грань між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Одночасно чиниться вплив і на “культурний субстрат громадянської солідарності” (Ю.Габермас). Громадянська солідарність зобов'язана своїм існуванням національній державі, завдяки якій відбулася зміна статусу жителя держави або її підданого на громадянина держави. Національна держава замінила корпоративні узи новоевропейського суспільства, що розпадалися, солідарним взаємозв'язком громадян держави. Під впливом міграційних процесів, “обігу” людей відбувається розмивання культурного субстрату громадянської солідарності й виникнення полікультурного суспільства, держава стає відкритою для включення до неї громадян будь-якого походження, без включення їх до одноманітності однорідної національної спільноти.

Усередині суспільства запановує складний порядок, “порядок розосередженості” (Дж.Урі), що утворюється комбінацією різноманітних еко-

номічних, політичних, культурних потоків, не обов'язково пов'язаних із регіонами наявних суспільств. Ці потоки, що перетинають кордони, ускладнюють державам проведення політики, спрямованої на досягнення цілей в інтересах усього суспільства, що населяє даний регіон.

Описані процеси висувають завдання пошуку нових механізмів інтеграції людей і соціального порядку, який уже не контролюється з боку національної держави.

Динаміка відкритості і закритості

Сучасні дослідники не тільки описують дезінтеграційні процеси, що відбуваються під впливом глобальних мереж і потоків, а й намагаються знайти шляхи досягнення соціальної інтеграції в суспільстві, що невпинно диференціюється. Так, Ю.Габермас намагається збалансувати дефіцити керованості та легітимації, висуваючи проект транснаціональної політики входження до глобальних мереж та розмежування їх. “Щоправда, цей проект має впоратися із тонкою динамікою відкриття і повторного закриття інтегрованих життєсвітів” [Хабермас, 2001: с. 300].

Слід уточнити, що поняття відкритого і закритого життєсвіту в Ю.Габермаса відрізняються від поширеного вжитку їх, пов'язаного із концепцією К.Попера про відкрите і закрите суспільство. Габермас говорить про два типи соціального порядку — про порядок життєсвіту і порядок систем. Життєсвіт являє собою впорядковану взаємодію, в якій подано інтерсуб'єктивно поділювані норми та спільні цінності, на відміну від порядку систем, де дії сполучені одна з одною через наслідки. Наприклад, порядок систем можна описати через поведінку акторів на ринку, коли тільки в результаті дій покупців і виробників стихійно формується певна ціна. Якщо у 1960-х роках Габермас протиставляв поняття “життєсвіт” і “система”, то в подальших працях поняття “система” він почав замінити поняттям “мережа”. Відповідно, поняття “мережа” протилежне “життєсвіту” й пов'язане для нього із ринковими відносинами, із розвитком горизонтальних зв'язків, що можуть установлюватися між людьми, які належать до різних життєсвітів. Це форма “функціональної” інтеграції. Іноді Габермас називає таку інтеграцію “системною”. Ці дві форми інтеграції взаємонакладаються одна на одну.

Габермас вважає, що в європейській історії, починаючи від пізнього Середньовіччя, триває процес чергування відкриття і закриття життєсвітів. Імпульс до відкриття виникає з боку нових ринків, засобів комунікації, шляхів сполучення і культурних мереж. “Під час будь-якого нового модернізаційного ривка інтерсуб'єктивно поділювані життєсвіти відкриваються, щоб реорганізуватися і знову закритися” [Хабермас, 2001: с. 300]. Мережа послабляє зв'язки із сім'єю, із життєвим простором, із соціальним походженням і з традицією. Один із важливих етапів відкриття життєвого світу в європейській історії був пов'язаний з появою національної держави, коли місце станової інтеграції заступила солідарність через національну свідомість.

Сьогодні знову відбувається реорганізація життєсвіту під впливом глобальних мереж, коли кожен індивід стикається з такою свободою, котра змушує його покладатися на самого себе й ізолює від інших, але дає змогу зав'язати нові зв'язки і скласти нові правила спільного проживання. Таке відкриття життєсвіту під впливом глобальних мереж може призвести, певен Габермас, до “недиференційованості”, до відчуження і беззаконня. Потрібна реорганізація життєсвіту за новими правилами, у вимірах самосвідомості, самовизначення і самореалізації. “Життєсвіт, дезінтегрований під тиском, що виник після його відкриття, необхідно знову закрити, цього разу в розширених об'єктах” [Хабермас, 2001: с. 302]. Новий соціальний порядок, що передбачає єдність громадянської й етнічної нації, можливий поза рамками національної держави, коли кожен може мати двояку ідентичність, бути у власній країні як її жителем, і її чужинцем. А Європейський Союз може виступити першою структурою постнаціональної демократії.

Порядок і дискурс

Традиційний порядок закріплюється в порядку дискурсу. Коли в діалозі “Євтіфрон” Платон розмірковує про причини суперечностей і ворожнечу між людьми, він розуміє, що соціальний порядок передбачає певні дискурсивні відмінності. “Тож через яку саме суперечність, що не дає нам змоги ухвалити рішення, могли б ми перейнятися гнівом і стати один одному ворогами? Можливо, тобі це не дуже доступно, але простеж за тим, що я говорю: хіба це не буде справедливе і несправедливе, прекрасне і ганебне, добре і зло? І хіба не через це ми сперечаємося і не можемо дійти задовільного рішення, бо стаємо один одному ворогами під час таких розбратів — і я, і ти і всі інші люди?” [Платон, 1986: с. 256–257]. У цьому діалозі йдеться не просто про побутову суперечність, що робить людей ворогами, коли особи, які сперечаються, розходяться в різні боки, байдужі один до одного. Платон говорить про суперечність, яка внеможливіє прийняття рішення. Щоб ухвалити рішення, необхідно дійти згоди, досягнувши якої, можна розпочати спільні дії.

Соціальний порядок — це не просто стан, в якому перебуває дане суспільство, це й можливість певної соціальної дії. Ми не можемо здійснити колективну дію, якщо у нас існує суперечність з приводу основних цінностей. Щоб здійснити дію і дійти порядку, ми маємо сформулювати єдине бачення і виключити протилежності.

Проблема порядку передбачає спосіб розрізнення знаків, залежно від якого налагоджується досвід співіснування. Спосіб розрізнення знаків спирається на розрізнення реального й уявного, істинного і хибного, доброго і злого, справедливого і несправедливого, природного і надприродного, нормального і аномального. Спосіб розрізнення реального та уявного, істинного і хибного, природного і надприродного визначають дискурсивні практики, характерні для даного суспільства. Дискурсивні практики легітимують соціальний порядок.

Якщо дискурс виступає мірилом соціального порядку, то контроль над дискурсом є умовою існування соціального порядку. За способом роз-

різнення істинного від хибного, реального від уявного, справедливого від несправедливого стоять не просто сухі академічні дискусії, а реальна боротьба і криваві протистояння. “За цими словами, такими численними й уживаними настільки довго, що суворість їх уже не чутна, — за цими словами вгадуються битви, перемоги, рани, панування і рабство” [Фуко, 1996: с. 84].

Встановлення режиму порядку, напевно, розпочинається зі з'ясування питання, що можна говорити, а чого говорити не можна. У праці “Порядок дискурсу”, в якій М.Фуко досліджує різноманітні способи впорядкування дискурсу, слово “порядок” означає не ті принципи, на яких ґрунтується дискурс, а ті обмеження, що на нього накладаються, адже порядок дискурсу — це умова соціального порядку. Упорядкованому дискурсу протистоїть дискурс невпорядкований, що виникає вільно, без соціального примусу. Вільний невпорядкований дискурс проривається в діяльності поета, пророка, безумця.

М.Фуко фіксує різноманітні форми упорядкування дискурсу: заборона, поділ і відкидання. Якщо заборона означає те, що говорити не можна, то поділ означає позбавлення дискурсу смислу, визнання дискурсу шумом. Поділ дискурсу на істинний і хибний — це теж владна функція і теж елемент виключення. Хибне має бути виключене. Стратегія поділу дискурсу, відокремлення хибного від істинного підтримується цілим сонмом соціальних інститутів, таких як педагогіка, бібліотека, видавнича справа тощо.

Чому дискурс пов'язаний із небезпекою для влади і потребує контролю та впорядкування? “Але що вже такого небезпечного і згубного в тому факті, що люди розмовляють і що їхні дискурси нескінченно множаться? У чому тут небезпека?” [Фуко, 1996: с. 51] — запитує М.Фуко.

Адже в “будь-якому суспільстві продукування дискурсу одночасно контролюється, зазнає селекції, зорганізується і перерозподіляється через деяке число процедур, функція яких — нейтралізувати його владні повноваження та пов'язані з ним небезпеки, приборкати непередбачуваність його події, уникнути його такої загрозливої матеріальності” [Фуко, 1996: с. 51].

Порядок утверджує себе через відмінність. Щоб дотриматися порядку, необхідно контролювати дискурс. Позаяк, зазначає Фуко, дискурс тільки зовні постає чимось малозначущим, насправді він пов'язаний з бажанням і владою.

Щоб визначити природу сучасного порядку, слід з'ясувати, чим є сучасний дискурс, якими відмінностями він визначається. Сучасний дискурс включений до системи комунікації, яка впродовж усієї своєї історії контролювалася державою, її політичними й ідеологічними інститутами. У 1980-х розпочалася хвиля лібералізації політики. Завдяки мас-медіа стали повсюдно утверджуватися цінності індивідуалізму і свободи вибору. Розпочалося поступове ослаблення контролю національного уряду над радіо і телебаченням шляхом комбінації державної власності й надання державних ліцензій бізнес-групам.

Сучасний дискурс визначається соціальними мережами. Він важко вловимий, нерівний самому собі, від нього будь-якої миті можна відмовити-

ся (видалити з мережі), він пластичний, несубстанційний. Він демонструє відмову від субстанції, тому що може пластично перетікати в інший текст, і як сучасна влада позбавлена субстанціонального, так і він демонструє смерть Бога.

Підвищеного значення набувають потоки інформації та образів, що породжує нові типи контролю. Мережеві системи посилюють радше той тип людського контролю, що передбачає спонукання або переконання шляхом маніпулювання інформацією, ніж той, що ґрунтований на владній політичній дії.

Поява сучасних інформаційних технологій, пов'язаних із соціальними мережами, здавалося, спростовує положення Фуко про небезпеку дискурсу. Утім, насправді це не так, сайти популярних у мережі медіаторів громадської думки можуть зазнавати хакерських атак.

Будь-яка влада ґрунтується на дискурсі. І це справедливо не тільки для демократичних урядів, у яких будь-яке рішення має підлягати обговоренню, а й для авторитарних урядів. Король більше, ніж будь-який уряд, потребував широкої підтримки з боку суспільства та встановлення дискурсивного порядку. Фуко пише, що дискурс — це не просто те, в чому являють себе світові битви та системи підпорядкування, а й те, заради чого ведуть боротьбу, і те, чим ведуть боротьбу, — влада, яку намагаються захопити.

У спорі насильства із насильством перевага уряду видається абсолютною, і це триває лише доти, доки зберігається владна структура уряду, тобто поки накази виконуються, а війська або поліцейські сили готові застосувати зброю. Але питання про виконання наказів вирішується не відношенням “наказ — підкорення”, а дискурсом (чи є цей наказ справедливим) і, ясна річ, кількістю тих, хто цей дискурс поділяє. Під час подій на Майдані у 2014 році для міліції, що брала участь у розгоні протестувальників, важливим було не те, що вони виконували наказ, а те, що вони своїми діями захищають Конституцію і законно обраного Президента (в їхніх очах їхні дії виглядали справедливими).

Оскільки дискурс “контролюється”, “піддається селекції”, “зорганізовується” і “перерозподіляється”, це означає, що дискурс уводить нас безпосередньо у сферу політичного.

Розмірковувати про порядок — означає говорити про політичне?

Головним антагоністом порядку є війна. Вона є крайнім політичним засобом. І оскільки війна, будучи політичним феноменом, руйнує порядок, то логічно припустити, що і сам порядок є поняттям політичним. Та чи так це?

Сфера політичного не означає жодної окремої предметної царини, тобто політичне не є чимось особливим поряд із правом, мораллю, мистецтвом, наукою. Таке розуміння політичного поділяють німецький мислитель Карл Шміт і французький соціолог Клод Лефор. К.Лефор узагалі прирівнює політичне до певної форми суспільства.

Можливість війни не просто конститує політичне як таке, вона є серйозним випадком для людини в абсолютному сенсі, позаяк “має стосунок до реальної можливості *фізичної* смерті” (К.Шміт). Це означає, що політичне влаштоване фундаментально і не є “відносно самостійною предметною цариною” поряд з іншими предметними царинами, в яких не йдеться про життя і смерть людини.

Тому порядок — це те, що протистоїть “реальній можливості фізичної смерті” у ситуації війни. Він намагається винести будь-яку можливість війни за дужки. На відміну від фундаментальності політичного він завжди відносний. Порядок не є поняттям політичним, оскільки політичне конститується відношенням до реальної можливості фізичного убивства людей людьми, а порядок намагається усунути можливість насильницької фізичної смерті й тим самим анулювати політичне.

Соціальному порядку передують війна всіх проти всіх, що порушує питання про соціальну природу людини. Якою є людина сама по собі? Виходить, питання про людину — це питання про порядок; в основі порядку лежить певне розуміння природи людини.

Тут ми близько підходимо до антропологічної складової соціального порядку, оскільки заторкуємо питання про природу людини, питання її смерті та життя. Заданий Гобсом метод редукції до природного стану людини як умови розуміння порядку дотепер використовується сучасними вченими. Його уявлення про природний стан людини (*status naturalis*), про те, як вона раніше за будь-яку культуру ставиться до інших людей, претендує на те, щоб бути фундаментом усякої культури і суспільства.

Для Гобса *status naturalis* — це *status bella* (стан війни). Фундаментально значиме політичне є “природним станом”, що лежить в основі культури. Тому людина для Гобса є небезпечною або ризикованою істотою. Для Гобса сам факт, що природний стан є станом війни всіх проти всіх, має мотивувати відмову від природного стану і перехід до соціального порядку. Режим порядку — це режим безпеки.

З питанням про соціальний порядок тісно пов’язана тема насильства і примусу до насильства. І тут ми підходимо до певного *парадоксу*, пов’язаного зі здійсненням соціального порядку. Якщо для Гобса здійснення соціального порядку відбувається у формі встановлення держави як соціального устрою, що виключає повсякденне насильство, то як тоді держава може жадати від своїх громадян, від членів свого власного народу *готовності померти*? І тут ми зустрічаємо несподіване рішення Гобса.

Виявляється, той, хто під час битви зі страху за своє життя залишає лави вояків, чинить “лишень” безчесно, але несправедливо (Левіафан XXI). Відповідно до законодавства держава може жадати від індивіда тільки умовного підкорення, що не суперечить порятунку або збереженню життя цього індивіда; бо безпека життя — остання підстава держави. Тому людина хоч і зобов’язана коритися, але не ціною свого життя; адже смерть є найбільшим злом. Гобс не боїться зробити висновок, що фактично заперечує добродійний характер мужності (Про людину, XII, 9).

“Право на збереження голого життя, в якому полягає природне право Гобса, повною мірою має характер невіддільного права людини, тобто пере-

дує державі, визначає мету і принципи держави ...; Гобсове обґрунтування природно-правової претензії на забезпечення голого життя неминуче веде до створення всієї системи прав людини в сенсі лібералізму, якщо взагалі не потребує його” [Майер, 2012: с. 122].

Сучасна війна і глобальна мережа

Як уже зазначалося, головним антагоністом порядку є війна, що мала велике значення для формування західних “суспільств” за доби модерну. Щоби вести війни, необхідна була централізована держава, з її постійними податками, грошовими позиками, із регулярними збройними силами та поліцією, із націоналістичною ідеологією, здатною мобілізувати народну підтримку з метою залучення фінансових і людських ресурсів.

Раптове військове вторгнення могло справити вирішальний вплив на формування класів і, відповідно, на суспільну структуру. Історію України — та, мабуть, і більшості європейських держав — неможливо зрозуміти, якщо не брати до уваги тієї ролі, яку в ній відіграли світові і локальні війни.

Європейська держава монополізувала право як на ведення війни у сфері міжнародних відносин, так і на застосування насильства з метою підтримання порядку всередині держави.

Проте в останні десятиліття ХХ століття монополієне право держави на застосування насильства виявилось порушеним. Це пов’язане зі зміцненням глобальної мережі й ослабленням здатності національної держави підтримувати кордони системи й автономно регулювати обмінні процеси із зовнішнім світом. З’явився новий тип організованого насильства, не пов’язаний із державними інститутами. У сучасних конфліктах беруть участь не тільки суверенні держави, а й парадержавні утворення, члени яких не носять уніформи.

Незважаючи на те, що більшість цих збройних конфліктів мають локальний характер, вони містять незліченну кількість транснаціональних зв’язків, через що важко провести різницю між внутрішнім і зовнішнім, між громадянською війною й агресією іншої держави, між локальним і глобальним.

Два найпоширеніші типи сучасних збройних конфліктів або нових війн — це затяжні збройні конфлікти між державами та гуманітарні війни.

Джерело виникнення нових війн слід шукати в частковій втраті суверенітету національною державою або її дезінтегрованості. Зокрема, таким джерелом є втрата монополії на легітимне насильство. Здатність держав в односторонньому порядку застосувати силу проти інших держав значно ослабла, оскільки у зв’язку із участю в глобальних мережах (держава може бути членом того чи іншого військового блоку) її рішення розпочати військові дії має бути узгоджене з іншими учасниками блоку — відбулася “транснаціоналізація” збройних сил. З іншого боку, монополію держави на організоване насильство руйнує приватизація війни.

Приватизація війни характеризує сучасні збройні конфлікти, коли сторонами, що воюють, є цивільні особи, що взялися за зброю, а також відродження приватних збройних підрозділів. Так, 1996 року у США була ство-

рена приватна військова компанія “Blackwater”, що опікується безпекою й має у штаті приблизно 50 000 найманців з усіх куточків світу. Ці приватні організації стали опорною точкою для розгортання сил у Перській затоці. Приватні компанії брали на себе ті функції, що їх раніше виконували солдати: захищали високопоставлених керівників, охороняли військові бази, ескортували підрядників. Якщо на початку окупації в Іраку перебувало близько 10 тисяч приватних солдат, то три роки по тому їх було 48 тисяч із різних країн світу. Поява цих паралельних приватних інфраструктур важлива не тільки з точки зору підтримання безпеки, це можна оцінити як таку собі державу в державі, що володіє збройною силою, порівнянною із можливостями справжньої держави.

Збройний конфлікт на південному сході України також може бути прикладом приватизації війни. У цьому конфлікті з боку України беруть участь понад 30 добровольчих батальйонів, що мають складні відносини з командуванням регулярних частин. Так, батальйони “Дніпро-1”, “Донбас”, “Азов”, “Шахтарськ” були сформовані й фінансувалися, згідно з матеріалами мас-медіа, українським мільярдером І. Коломойським. А батальйони ДУК “Правий сектор” узагалі відмовляються підпорядковуватися центральному командуванню.

Дослідник сучасної війни і конфлікту М. Калдор вважає, що нові війни відрізняються від колишніх тим, що в них відсутні ідеологічні або геополітичні цілі, що цілі нових війн лежать у царині політики ідентичності. Під політикою ідентичності М. Калдор розуміє претензії на владу певної соціальної групи на засадах партикулярної ідентичності — національної, кланової, релігійної або мовної.

Політика ідентичності, за М. Калдор, протилежна політиці ідей, оскільки будується на регресивних політичних проектах, котрі шукають джерела легітимності в національній пам'яті та традиції, тяжіють до фрагментарності й не можуть запропонувати універсального єдиного політичного проекту.

Інша особливість нових війн пов'язана з характером ведення бойових дій, коли використовується досвід партизанської війни або операцій із боротьби з повстанцями. Якщо в регулярній війні мета полягає в захопленні території у перебігу більш-менш великих баталій, то для нової війни головним є встановлення політичного контролю.

Третя особливість нової війни представлена новими учасниками бойових дій. На відміну від організованих та ієрархічно підпорядкованих регулярних військ, учасниками нових війн є різноманітні групи, серед яких і кримінальні банди, і поліцейські сили, і регулярні армії.

А підживлює нові війни децентралізована економіка, коли бойові формування самі забезпечують себе, грабуючи населення, вдаючись до захоплення заручників, чорного ринку, вилучення гуманітарної допомоги тощо.

Запропонована М. Калдор характеристика нових війн, незважаючи на низку правильних зауважень, вельми суперечлива. Насамперед це стосується відмінності між ідеологічними війнами минулого і сучасними, базованими на політиці ідентичності. Виникає уявлення, ніби ідеологічні війни

несли в собі якусь універсальну ідею, здатну об'єднати людство і, можливо, стати деяким етапом до розбудови нового суспільства. Викликає заперечення і твердження про те, що для нової війни важливе не військове захоплення території, а встановлення політичного контролю над нею. “Нова війна намагається контролювати населення, розправляючись з будь-яким носієм іншої ідентичності й нагнітаючи атмосферу терору” [Калдор, 2013: с. 43]. Як можна контролювати населення, якщо територія захоплена противником і він там устанавлює свої правила і закони?

Разом із тим М.Калдор справедливо вважає, що нові війни потрібно розглядати тільки в контексті глобальної світової мережі, у них відбивається суперечність глобального — локального між представниками глобального класу, що розмовляють англійською мовою, мають доступ до інтернету й супутникового телебачення, користуються доларами та євро і можуть вільно подорожувати, і тими, хто виключений із глобальних процесів, живе за рахунок того, що може продати чи обміняти або одержати у вигляді гуманітарної допомоги, чиє пересування обмежують блок-пости, візи та вартість подорожі і хто страждає від облоги, вимушеного переміщення, голоду, мін тощо [Калдор, 2013: с. 36].

Гуманітарна інтервенція і дискримінаційна війна

Дещо інакше до розуміння сучасних війн підходить французький соціолог А. де Бенуа. Він звертає увагу на таке нове явище в міжнародній політиці, як гуманітарні війни, які теж своєю появою зобов'язані зміцненню і розширенню глобальної мережі. Згідно з його точкою зору, гуманітарні війни перетворюються на поліцейські операції, що порушують суверенітет держави, стираються традиційні відмінності між тилом і фронтом, бійцями і цивільними особами, регулярними військами і нерегулярними, поліцією і армією, внутрішніми справами і зовнішніми, зникають кордони між війною і миром [Бенуа, 2013: с. 41]. Як бачимо, позиція Бенуа в загальній характеристиці сучасних війн збігається з аналізом М.Калдор. Проте у своєму дослідженні він спирається на праці відомого німецького юриста і соціального мислителя К.Шміта, зокрема на його статтю “Поворот до дискримінаційного поняття війни” (1938). Дискримінаційне поняття війни для К.Шміта відкидає юридичне розуміння війни, коли війна — це право будь-якої суверенної держави, і замінює його моральними поняттями. К.Шміт вважав, що лише морально нейтральне поняття війни, яке виключає персональну відповідальність, сумісне із суверенітетом суб'єктів міжнародного права, позаяк право розпочинати війну на довільних засадах є конститутивним для суверенітету держави. Звертаючись до історії європейських війн, К.Шміт зазначає, що спершу теорія справедливої війни виступала інструментом, який виправдував війни християнських держав із нехристиянами. За його словами, вчення про справедливу війну “мало розрізняти чвари і війни, що вели між собою християни, тобто противники, що підкорялися авторитетові церкви, і всі інші війни” <...> “Осяяні авторитетом церкви хрестові походи і місіонерські війни, без жодного поділу їх на наступальні та оборонні eo ipso були справедливими війнами;

государі і народи, які завзято не бажали підкорятися авторитетові церкви, наприклад євреї і сарацини, eo ipso були *hostes perpetui* (вічними ворогами)” [Шмітт, 2008: с. 131–132]. З точки зору права, справедливою війною визнається та війна, що ведеться *ex justa causa* (на законних підставах), тобто заради здійснення справедливих вимог. Проте що є справедливими вимогами і від чого залежить законність підстав для ведення військових дій, визначається моральними міркуваннями, що не підлягають юридичній кодифікації. Понад те, справедливість чи несправедливість приводів для початку тієї чи іншої війни може по-різному сприйматися різними учасниками конфлікту, оскільки кожен учасник конфлікту намагається подати свої мотиви як справедливі.

Одночасно з поняттям справедливої війни формуються поняття законного і незаконного (несправедливого) ворога. Законним ворогом у війнах християнських держав може виступити інша християнська держава. У збройному конфлікті з нею слід керуватися певними нормами, тими правилами, якими, наприклад, керуються противники на дуелі.

Згідно зі Шмітом, у середині XVII століття завдяки Вестфальській мирній угоді в європейських міжнародних відносинах було зроблено пролив, що поклав край релігійним війнам у Європі, коли війна стала трактуватися в тому сенсі, що кожен учасник військового конфлікту мав підстави обстоювати своє право. “Право на війну” було замінено на “право на війні”.

Проте реальна історія війн за часів Старого порядку контрастує зі шміттівським поняттям недискримінаційних війн як цивілізованих, раціоналізованих і обмежених низкою правил. Війни між державами в період Нового часу відбувалися постійно й могли призводити до структурних змін усередині суспільств, що перетворювалися на військові держави. Під тиском військової конкуренції та пов’язаного з нею збільшення державних боргів ці держави занепадали. Відповідно і вплив війн на цивільне населення був далекий від раціональності й цивілізованості. Солдати, як правило, не забезпечувалися провізією і жили за рахунок грабунку та мародерства.

Проте, вважає Шміт, на початку XX століття в Європі у сфері міжнародних відносин відбулося повернення до понять справедливої війни. Поворотною точкою в поверненні міжнародного права і міжнародних відносин до концепції справедливої війни можна вважати підписання у 1919 році Версальської мирної угоди. Угода містила положення, що кваліфікували німецького кайзера Вільгельма II як військового злочинця, відповідального за “вищу образу міжнародної моралі і священної сили договорів”, а також передбачали істотні санкції стосовно Німеччини як винуватця розв’язання Першої світової війни.

Незважаючи на деякі історичні неточності шміттівське вчення про дискримінаційний характер війни було спрямоване на те, щоби внести елемент права у військові конфлікти між державами й обґрунтувати морально нейтральне поняття війни. Лише практика недискримінування війни має можливість обмежувати військові дії й охороняти від лиха тотальної війни. Для А. де Бенуа праці К.Шміта допомагають зрозуміти, що сучасні гуманітарні війни є дискримінаційними і значною мірою відповідають поверненню до поняття “справедливої війни”.

За дискримінаційного поняття війни ворог вже не той противник, котрий за інших обставин міг би бути і союзником. Тепер це абсолютний ворог. Поданий як диявол, злочинець, уособлення Зла, він сприймається як ворог людського роду, котрого необхідно знищити. У такому разі проти нього можна використовувати будь-які засоби — економічні санкції, бомбування мирного населення, оскільки тепер вже не йдеться про те, щоб вести з ним мирні переговори, адже допускається лише беззастережна капітуляція [Бенуа, 2013: с. 45].

Однак критика сучасних гуманітарних війн із боку К.Шміта і А. де Бенуа як дискримінаційних зрештою виявилася спрямованою проти інтервенціоністської політики прав людини. Здійснення прав усесвітнього громадянства для цих авторів виявляється варіантом справедливої війни й тим самим відображає дискримінаційне поняття війни і являє собою тенденцію до тотальної війни.

Така точка зору на політику прав людини, твердження про те, що міжнародне здійснення прав людини призводить до моралізації політичної дії, є помилковим. Як наголошував Ю.Габермас, права людини не варто плутати з моральними правами. Політика прав людини, реалізовувана всесвітньою організацією, спотворюється лише в тому разі, якщо для деякої інтервенції, що насправді являє собою боротьбу однієї партії проти іншої, вона під виглядом удаваної юридичної легітимації збудовує легітимацію морального штибу.

Отже, за доби модерну кордони локальної спільноти, в яких здійснювався соціальний порядок, визначалися можливістю і швидкістю пересування, що залежало від наявних засобів транспорту та зв'язку. Простір був важливою умовою взаємодії соціальних акторів. Проте сьогодні його значення як важливої умови соціального порядку втрачається. Змінюється механізм рефлексії про простір як функцію цілей і технік управління суспільством. Тому проблема встановлення того чи іншого типу соціального порядку виходить за рамки діяльності окремої держави та органів її управління.

Україна як суверенна держава не може самотійно, без участі світової спільноти, розв'язати свої внутрішні проблеми, завершити війну на Південному Сході й укласти мир і тим самим наблизитися до встановлення соціального порядку.

Проблема соціального порядку, що традиційно розглядалася в рамках окремої локальної спільноти, потребує для свого розв'язання кардинальної зміни точки зору, переходу від ідеї національної територіальної держави, що контролює певну територію, до поняття глобальної спільноти.

Джерела

Бенуа А.де. Карл Шмітт сьогодні / Ален де Бенуа. — М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2013. — 192 с.

Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / Мэри Калдор. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. — 416 с.

Кастельс М. Власть коммуникации / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. — М. : Издат. дом Высшей школы экономики, 2016. — 564 с.

Майер Х. Карл Шмитт, Лео Штраус и “Понятие политического” / Хайнрих Майер ; пер. с нем. — М. : Скимень, 2012. — 192 с.

Платон. Евтифрон / Платон // Диалоги. — М. : Мысль, 1986. — С. 250–267.

Фуко М. Порядок дискурса / Мишель Фуко // Воля к истине ; пер. с франц. — М. : Магистериум, 1996. — С. 49–97.

Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас ; пер. с нем. — СПб. : Наука, 2001. — 417 с.

Шмитт К. Номос Земли в праве *jus publicum europaeum* / Карл Шмитт. — СПб. : Владимир Даль, 2008. — 670 с.